

Baltic Engagement
Centre for Combating
Information Disorders

Ieteicamais uzvedības un ētikas kodekss un kopējie faktu pārbaudes izpētes un uzraudzības principi

2024. gada maijs

ES finansētā projekta (identifikācijas numurs: 118471), ko koordinē Tartu Universitāte (UTARTU), 3.5. darba rezultāts.)

Signe Ivaska, PhD | ivasks@ut.ee

... kopradē ar visu centru un tā ieinteresētajām personām.

**Co-funded by
the European Union**

IEVADS

Ziņojums ar nosaukumu "Ieteicamais rīcības un ētikas kodekss BECID faktu pārbaudītājiem: Kopējie faktu pārbaudes izpētes un uzraudzības principi" atspoguļo pirmos rezultātus, kas divu gadu laikā gūti BECID projektā, kura mērķis bija apkarot informācijas traucējumus un veicināt medijpratību Igaunijā, Latvijā un Lietuvā.

Baltijas informācijas traucējumu apkarošanas centrā (BECID) darbojas eksperti no Baltijas valstīm (Igaunijas, Latvijas un Lietuvas) Centra darbību atbalsta Eiropas Komisija, un tas saistīts ar Eiropas Digitālo mediju observatoriju (EDMO). Iniciatīvu koordinē Tartu Universitāte, un tajā līdzdarbojas četras universitātes, četras faktu pārbaudes organizācijas un plašsaziņas līdzekļu uzņēmumu faktu pārbaudes nodaļas, kā arī bezpeļņas organizācija Baltijas Mediju izcilības centrs.

BECID misija ir apvienot ekspertus faktu pārbaudes, medijpratības un akadēmiskās pētniecības jomās, lai, atklājot un analizējot dezinformācijas kampaņas, varētu sniegt noderīgu informāciju un atbalstu kaitīgas dezinformācijas atklāšanā nacionāla un reģionāla līmeņa plašsaziņas līdzekļiem, kā arī valsts iestādēm.

Šim ziņojumam ir vairākas mērķauditorijas.

- **Faktu pārbaudītāji.** Ziņojumā iekļauti ieteikumi un jautājumi, kas vērsti uz to, kā veikt faktu pārbaudi – būtiski principi ikdienas darbā, kā arī profesionālas dilemmas, kam vērts pievērst uzmanību.
- **Pētnieki.** Ziņojums sniedz ieskatu kopējos faktu pārbaudes procesa principos Baltijas valstīs.
- **Plašāka sabiedrība.** Ziņojums ikvienam interesentam palīdz izprast BECID projekta galvenos aspektus.

Lai iegūtu vairāk informācijas, sazinieties ar mūsu projektu vadības komandu (LAT/ENG) vai ziņojuma autori (ENG).

Saturs

Pamatinformācija	3
Ko mēs noskaidrojām?	3
Latvija	7
Igaunija	9
Lietuva	10
Faktu pārbaudes novērtēšanas kopējie principi: Rīcības kodekss.	11
Izaicinājumi un dilemmas, ar kurām saskaras faktu pārbaudītāji: Analīze.....	13
Secinājumi	18
Atsauces	20

Pamatinformācija

Šobrīd faktu pārbaude Baltijā aptver dažādas institūcijas un organizācijas, tostarp neatkarīgus faktu pārbaudītājus un ar plašsaziņas līdzekļiem saistītus uzņēmumus (piemēram, Delfi Lietuva, Delfi Latvija, Delfi Igaunija, Re:Baltica, 15min.lt un DebunkEU.org u.c.).

Ir sarežģīti noteikt, vai Baltijas valstīs ir pietiekami daudz faktu pārbaudītāju, jo nav iespējams kvantitatīvi izmērīt dezinformācijas un misinformācijas apjomu un novērtēt, vai pašreizējie centieni ir pietiekami, lai to apkarotu. Ņemot vērā Baltijas valstu 20. gadsimta vēsturi un okupācijas pieredzi, tajās valda pastiprināta aizsardzības sajūta pret dezinformāciju, kas, iespējams, ir lielāka nekā Rietumeiropas valstīs (*Roonemaa, n.d.*).

Kartējot un analizējot Baltijas reģiona situāciju, BECID projekta pētniekiem kļuva skaidrs viens. Nepieciešams veikt vairāk pētījumu par faktu pārbaudi un faktu pārbaudītājiem Baltijas valstīs.

Ko mēs noskaidrojām?

Pēdējo gadu laikā faktu pārbaude ir kļuvusi aizvien svarīgāka, jo īpaši saistībā ar dezinformācijas misinformācijas un maldinošas informācijas izplatīšanos sociālo mediju platformās. Mēs izvairāmies no termina "viltus ziņas", jo tas radies, pateicoties Donaldam Trampa centieniem graut žurnālistiku kā nozari (*Monsees, 2023*). Centra darbā dota priekšroka apzīmēt šīs vispārējās parādības kā "informācijas traucējumus". Tie ietver dažādus indormācijas veidus (dezinformācija, misinformācija u.c.) (*Wardle & Derakhshan, 2017*). Pētnieki (piemēram, *Humprecht, 2020*; *Schudson, 2011*) apgalvo, ka faktu pārbaudītāju efektivitāte lielā mērā ir atkarīga no iespējas un prasmēm iegūt auditorijas uzticību – tā ir sarežģīta prasība, ko vismaz daļēji var sasniegt, izmantojot caurspīdīgu un atklātu pieeju.

Mēs koncentrējamies uz pašreizējo centienu analīzi šajā jomā, lai identificētu gan idejas, kas palīdzētu faktu pārbaudītāju darba efektivitātei, gan potenciālos pētniecības trūkumus, šo uzdevumu risinot empīriski un zinātniski. Projekta uzdevumu 2.2. un 3.1-3.4. rezultāti, tostarp literatūras pārskats un prezentācijas, atklāja vairākus svarīgus aspektus, kas skar plašākus jautājumus par sabiedrību kopumā.

Pētnieču (*Auksė Balčytienė* (Vītauta Dižā universitāte, Lietuva), *Andra Siibaka* (Tartu Universitāte, Igaunija), Agneses Dāvidsones (Vidzemes augstskola, Latvija) un *Signe Ivask* (Tartu Universitāte, Igaunija)) veiktā Baltijas valstu nacionālās politikas dokumentu analīze par medijpratību izgaismo būtisku plaisu – visaptverošas stratēģijas cīņā pret dezinformāciju un propagandu nevienā no Baltijas valstīm neeksistē. Neraugoties uz daudzajiem mikrolīmeņa pasākumiem, piemēram, bezpeļņas organizāciju un pilsonisko aktīvistu tikšanos ar skolēniem, apmācību organizēšanu un vadlīniju veidošanu dažādām auditorijām, kā arī īpašas uzmanības pievēršanu medijpratībai skolotāju tālākizglītībai, šiem centieniem bieži vien trūkst saskaņotas pieejas un stratēģijas. Turklāt medijpratības veicināšanas pasākumu finansējums bieži nāk no plašākiem Eiropas fondiem vai vēstniecībām, nevis no koordinētām nacionāla līmeņa iniciatīvām katrā valstī.

Galvenie aplūkotie jautājumi bija šādi: kāda ir valsts finansējuma stratēģija medijpratības veicināšanai; kas ir atbildīgs par medijpratības attīstību Baltijas valstīs – ministrijas, aktīvisti, universitātes; kas uzņemas vadību un uzņemas atbildību; kādi ir ilgtermiņa un īstermiņa rīcības plāni, ja medijpratība tiek uzskatīta par drošības jautājumu?

Medijpratību un noturību pret dezinformāciju Baltijas valstīs pēta arī citi eksperti. *Kristina Juraitė* (Vītauta Dižā universitāte), *Dmytro Iarovyj* (Vītauta Dižā universitāte), *Sten Torpan* (Tartu Universitāte) un *Ragne Kõuts-Klemm* (Tartu Universitāte) savos pētnieciskajos darbos par noturību pret dezinformāciju identificē kritiski svarīgas grupas, bez kuru iesaistes nav iespējama jēgpilna un rezultatīva sadarbība sabiedrības noturības veicināšanā. Tie ir politikas veidotāji, akadēmiskās aprindas un pilsoniskā sabiedrība, kam sadarbojoties ir

iespējams panākt līdzdarbību un pietiekamu pretestību informācijas traucējumu nestajiem izaicinājumiem. Baltijas reģiona valstis ir atšķirīgas – tām ir dažādas stiprās un vājās puses, kas veidojušās vēsturiskās, kultūras un politiskās pieredzes rezultātā, un tas jāņem vērā, izstrādājot mērķtiecīgas stratēģijas cīņai pret informācijas traucējumiem. Jau eksistējošie risinājumi, tostarp izglītības iniciatīvas un faktu pārbaudes programmas, ir būtiskas, lai veicinātu sabiedrības informētību un noturību. Pētnieki identificē dezinformācijas problēmas risināšanas pamatprincipus reģionā, aprakstot, kā tā tiek izplatīta, novērsta un apkarota, uzsverot procesu sarežģīto dinamiku un nepieciešamību pēc visaptverošas, valstu vēsturiskās pieredzes kontekstiem pielāgotas stratēģijas.

Andres Kõnno un *Küllriin Tigasson* (Tallinas Universitāte/Baltijas Filmu, mediju, mākslas un komunikācijas skola, Igaunija) uzsver, ka medijpratībā vērojama pāreja uz kritisku un digitālu pieeju. Viņu veiktajā pētījumā medijpratība tiek aplūkota no dažādiem aspektiem, uzsverot nepieciešamību attīstīt mediju satura veidotāju prasmes veidot un nodot informāciju jauniešu auditorijai atbilstošā un pieejamā veidā.

Auksé Balčytienė un *Dmytro Iarovyj* (Vītauta Dižā universitāte) savā literatūras pārskatā un analīzē norāda, ka šobrīd sabiedrības krīzes izraisa sarežģīti un daudzveidīgi faktori, tostarp klimata pārmaiņas un vides radītie draudi, ekonomiskie izaicinājumi, globālā migrācija, veselības riski, postpandēmijas problēmas, Krievijas agresija un karš Ukrainā, kā arī ar to saistītie Eiropas drošības ģeopolitiskie izaicinājumi. Turklāt aizvien vairāk ir jūtamas potenciāli revolucionāras epistēmiskas pārmaiņas, ko veicina paātrināta digitalizācija un mākslīgā intelekta straujās inovācijas. Tādēļ ir svarīgi veicināt digitālo (mediju un informācijas) pratību, kritisko domāšanu un ētisku lēmumpieņemšanas procesu, kas nodrošina “metavaru” (“*meta power*”).

Līdz šim literatūras un dokumentu pārskatos un analīzēs pētīti plašāki medijpratības un faktu pārbaudes aspekti. Tomēr pētnieki *Maia Klaassen*, *Krista Lepik*, *Marju Himma-Kadakas* (Tartu Universitāte) un *Jānis Buholcs* (Vidzemes augstskola) vairāk pievērsās detalizētai faktu pārbaudes specifikai. Viņu veidotajā literatūras pārskatā uzsvērts, ka īpaša aktivitāte

faktu pārbaudē vērojama vēlēšanu laikā un tad, kad noris nomelnošanas kampaņas vai aktuālas kļūst sazvērestības teorijas, kas var destabilizēt sabiedrības noskaņojumu un apdraudēt mieru.

Autori arī atzīmēja, ka visā pasaulē ir vērojama interese par faktu pārbaudīšanu un medijpratību. Vienlaikus ir manāma būtiska orientēšanās uz Rietumiem, jo visvairāk pētītas ir Amerikas Savienotās Valstis, bet nozīmīgi faktu pārbaudes pētījumi veikti arī Spānijā, Brazīlijā un Apvienotajā Karalistē (vai veikti pētījumi par tām). No šī pārskata izriet vairākas galvenās faktu pārbaudes pētījumu tēmas.

- **Konceptuālā skaidrība.** Nepieciešama vienota izpratne par faktu pārbaudi, uzsverot nepieciešamību pēc skaidrākas un saprotamākas koncepcijas.
- **Profesionālā un žurnālistikas prakse.** Faktu pārbaude ir neatņemama žurnālistikas sastāvdaļa. Faktu pārbaudītāju loma uzticības veicināšanā un izglītojošas informācijas sniegšanā ir izšķiroša. Tomēr faktu pārbaudītāji bieži saskaras ar tādām problēmām kā ierobežoti resursi un vajadzība pēc labākiem rīkiem (piemēram, datu analīzei utml.). Faktu pārbaude ir atzīta par žurnālistikas žanru, taču tā ietver arī personīgās informācijas higiēnu.
- **Inovācijas, automatizācija un jauni rīki.** Mākslīgā intelekta un mašīnmācīšanās rīku izstrāde un izmantošana automatizētai faktu pārbaudei, konkrētām platformām paredzētiem risinājumiem un faktu pārbaudes efektivitātes veicināšanai sociālajos medijos uzsver inovatīvu pieeju nozīmi faktu pārbaudīšanas atbalstam un paplašināšanai.

Var secināt, ka, lai gan faktu pārbaudītāji Baltijas valstīs izmanto vairākus rīkus, lielākā daļa tomēr paļaujas uz tradicionālo žurnālistikas praksi un metodēm, nevis daļēji automatizētiem rīkiem, kā norādīts *Vanessa Vorteil* (Tallinas Universitāte) pētījumā.

Pirmais praktiskais ieteikums, kas izriet no šī pētījuma, ir izvairīties no jēdzienu jaukšanas un lietot terminu "apstiprināšana" ("verification"), nošķirot profesionālu analīzi no personiskās informācijas pārvaldības.

Ziņojumā par faktu pārbaudes un dezinformācijas regulējumu Baltijas valstīs (3.4.)

tiek pētīta dezinformācijas novēršanas prakse Baltijas medijos. Pētījumu veica Jānis Buholcs un Anastasija Tetarenko-Supe no Vidzemes augstskolas, *Sten Torpan* no Tartu Universitātes, *Andres Kõnno* un *Vanessa Vorteil* no Tallinas Universitātes, kā arī *Auksé Balčytiené* un *Rimgailė Kasparaitė* no Vītauta Dižā universitātes.

2022. gadā tika pārskatīts un pilnveidots dezinformācijas novēršanas rīcības kodekss, kas noteica pašregulācijas standartus digitālā satura pakalpojumu sniedzējiem, lai cīnītos pret dezinformāciju tiešsaistē. Tas attiecas uz reklāmām digitālajos medijos, platformu neatkarību un integritāti, lietotāju un pētnieku tiesībām, kā arī sadarbību ar faktu pārbaudītājiem. Tam pievienojušās tādas nozīmīgas platformas kā *Google*, *Meta*, *Microsoft* un *TikTok*. Kodeksa īstenošana dažādās valstīs ir tikusi analizēta dažādos pētījumos un ziņojumos, norādot uz trūkumiem un jomām, kurās nepieciešami uzlabojumi. Rīcības kodeksa atjaunošana iezīmē jaunu nodaļu līdzšinējā praksē.

Latvija

Dezinformācijas novēršanas kodeksa (DNK) uzraudzība Latvijā balstās brīvprātības principā, un tam nav izstrādāti īpaši institucionālās uzraudzības mehānismi.

Tiesiskais regulējums

- Digitālo pakalpojumu akta (DPA) īstenošanu Latvijā koordinē Patērētāju tiesību aizsardzības centrs (PTAC) Ekonomikas ministrijas pārraudzībā. 2024. gadā tika pieņemti grozījumi Informācijas sabiedrības pakalpojumu likumā, lai noteiktu PTAC uzdevumus un procedūras.

- Latvijā prioritāte ir DPA, nevis DNK, un PTAC galveno uzmanību pievērš DPA ieviešanai un īstenošanai.

Pašreizējās darbības

- Nacionāla līmeņa atbildīgā koordinatora nozīmēšana. Viņa uzdevumi ietver pārkāpumu izskatīšanu, reaģēšanu uz sūdzībām, kā arī digitālās vides monitoringu.
- Plānotas informatīvi izglītojošas aktivitātes, lai pilnveidotu nozares izpratni par DPA prasībām.

Izaicinājumi

- Ierobežoti resursi un izpratne nozarē.
- Neviena no Latvijas iestādēm nav pievienojusies DNK, un PTAC iesaistīšanās tā īstenošanā nav obligāta.

Platformas pārvaldība

- **Pārbaudīti pētnieki** var piekļūt galvenajiem datiem lielākajās platformās, lai saprastu, kā attīstās tiešsaistes riski. To var paveikt, sazinoties ar Eiropas Komisiju vai valsts koordinatoru (PTAC).
- PTAC piešķir “**uzticamo signalizētāju**” (“*trusted flaggers*”) statusu struktūrām, kas uzrauga platformu saturu un ziņo par nelegālu saturu.

Citas iesaistītās puses

- **Valsts kanceleja** darbojas kā kontaktpunkts valsts pārvaldē, ziņo par pārkāpumiem un koordinē informācijas vides drošību.
- **Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs** platformās uzrauga politisko reklāmu.

- **Kultūras ministrija** atbild par plašsaziņas līdzekļu politiku, bet nav tieši iesaistīta rīcības kodeksa ievērošanas uzraudzībā.
- **Nacionālā elektronisko plašsaziņas līdzekļu padome** piedalās ERGA iniciatīvās, lai cīnītos pret dezinformāciju un stiprinātu demokrātiju digitālajā vidē.

Igaunija

Valdības komunikācija

- Nozīmīgas diskusijas par dezinformāciju sākās aptuveni 2006.–2007. gadā saistībā ar Bronzas kareivja krīzi un tai sekojošajiem kiberuzbrukumiem.
- Izveidots NATO Kooperatīvās kiberaizsardzības izcilības centrs Tallinā (2008. gadā).
- Valsts attīstības plāns "Igaunija 2035" un "Valsts aizsardzības attīstības plāns 2031" uzsver, ka valstiskā līmenī ir jāstiprina informācijas noturība.
- 2019. gadā Valsts kanceleja publicēja rokasgrāmatu par rīcību informācijas uzbrukumu gadījumos, bet 2021. gadā – atjauninātu valdības komunikācijas rokasgrāmatu komunikācijas speciālistiem, uzsverot nepatiesas informācijas atpazīšanas nozīmi un sadarbību ar žurnālistiem.

Citas oficiālas iestādes

- Izglītības un zinātnes ministrija 2021. gadā uzsāka **medijpratības** stratēģijas izstrādi. Process turpinās. Medijpratība nav atsevišķs mācību priekšmets skolās.
- Igaunijas Vēlēšanu komiteja cīnās ar dezinformāciju un **pārbauda faktus par vēlēšanām**, apgāžot mītus par balsošanu tiešsaistē.
- Igaunijas Pētniecības padomes stratēģijā (2020-2035) īpaši uzsvērta **zinātnes komunikācijas** nozīme, kas veicina faktu pārbaudi un kritisku informācijas izvērtēšanu sabiedrībā.

Lietuva

Valdības komunikācija

- No 2018. līdz 2020. gadam tika īstenota **kampaņa "Stiprini savu imunitāti"**, kas koncentrējās uz mazo un vidējo uzņēmumu kiberpratību, informētību par draudiem tiešsaistē un dezinformācijas apkarošanu, izmantojot dažādus mediju kanālus un plašsaziņas līdzekļus.

Citas oficiālas iestādes

- **Lietuvas Bruņoto spēku Stratēģiskās komunikācijas departaments** veic dezinformācijas draudu monitoringu un apkopo informāciju, publicējot ikmēneša ziņojumu.
- Lietuva piedalās **OECD** ekspertu grupā par reakciju uz misinformāciju un dezinformāciju.

Faktu pārbaudes novērtēšanas kopējie principi: Rīcības kodekss.

Ja faktu pārbaudes iestāde vai komanda vēlas tikt atzīta par uzticamu, tā var pieteikties sertifikācijai Starptautiskajā faktu pārbaudes tīklā (IFCN) vai Eiropas faktu pārbaudes standartu tīklā (EFCSN). Šī sertifikāta iegūšana nozīmē, ka faktu pārbaudes iestāde vai grupa ir novērtēta atbilstoši uzticamu faktu pārbaudes iestāžu pamatprincipiem (sk. 1. attēlu, kurā apkopoti galvenie principi un tas, kā tie pārklājas vai atšķiras).

(1. attēls. Principu kodeksa [IFCN] un Standartu kodeksa [EFCSN] pārskats).

	IFCN principu kodekss	EFCSN standartu kodekss
Darbības joma	Piemērojams faktu pārbaudītājiem visā pasaulē.	Koncentrējas uz faktu pārbaudes organizācijām Eiropā.
Neatkarība	Uzsver neatkarību un taisnīgumu, izvairoties no politiskām vai ideoloģiskām programmām.	Saglabā neatkarību, pielāgojoties Eiropas kontekstam, lai varētu pievērsties īpašiem reģionāliem jautājumiem.
Avotu pārredzamība	Nepieciešamas detalizētas atsauces un saites uz oriģinālajiem datiem.	Līdzīgas prasības attiecībā uz metodoloģijas un avotu pārredzamību, papildus uzsverot redakcionālās vadlīnijas.
Finanšu pārredzamība	Prasība atklāt informāciju par finansējuma avotiem un iespējamiem interešu konfliktiem.	Finanšu informācijas atklāšana, tostarp par visiem ienākumu avotiem, kas pārsniedz 1 % no organizācijas ienākumiem vai 5000 eiro, kā arī neatkarības nodrošināšanas mehānismi.
Organizācijas pārredzamība	Atklāj organizatorisko struktūru un pārvaldību.	Sīki izstrādātas prasības attiecībā uz organizatorisko pārredzamību, tostarp īpašumtiesībām, pārvaldību un darbinieku lomām.
Kļūdu labošanas politika	Liels uzsvars uz ātriem un pārredzamiem kļūdu labojumiem.	Līdzīga apņemšanās veikt kļūdu labojumus, uzņemoties atbildību atbilstoši rīcības politikai.
Apmācības un spēju veidošana	Atbalsta regulāras apmācības un mudina uz sadarbību visā pasaulē.	Nodrošina regulāras apmācības, mentoringu un atbalstu Eiropas faktu pārbaudītājiem, uzsverot atbalstošas kopienas veidošanu.

Kontroles mehānismi	Paļaujas uz pašregulāciju un atbildību sabiedrības priekšā.	Ietver regulārus neatkarīgu ekspertu izvērtējumus un oficiālu procedūru izstrādi sūdzību iesniegšanai un izskatīšanai.
Kopienas fokuss	Veicina faktu pārbaudītāju sadarbību visā pasaulē.	Liels uzsvars uz atbalstošas Eiropas kopienas veidošanu sadarbībai un zināšanu apmaiņai.

Starptautiskā faktu pārbaudes tīkla (IFCN) un Eiropas Faktu pārbaudes standartu tīkla (EFCSN) rīcības kodeksi aptver atšķirīgas pieejas, kas atspoguļo to darbības jomu un tvērumu. IFCN darbojas globāli, nosakot principus, kas piemērojami faktu pārbaudes organizācijām visā pasaulē. Turpretī EFCSN ir pielāgots tieši Eiropas organizācijām, uzsverot reģionālos standartus un noteikumus. Šīs atšķirības dēļ EFCSN rīcības kodekss ir detalizētāks. Piemēram, viena no galvenajām atšķirībām ir finanšu informācijas atklāšana: EFCSN, kas pakļauts stingrākiem Eiropas standartiem, nosaka detalizētāku finanšu informācijas atklāšanu nekā IFCN.

Arī EFCSN prasības attiecībā uz organizatorisko caurspīdību ir daudz detalizētākas, ietverot īpašus rīcības protokolus un informācijas atklāšanas procedūras par organizācijas pārvaldību un redakcionālo kontroli. EFCSN kontroles mehānismi ietver regulārus ārējos novērtējumus un strukturētu atbildības procesu, savukārt IFCN galvenokārt paļaujas uz pašregulāciju un atbildību sabiedrības priekšā. Tāpat EFCSN īpaši uzsver Eiropas faktu pārbaudītāju kopienas atbalsta nozīmi, piešķirot būtisku lomu reģionālajai sadarbībai.

IFCN pieļauj plašāku kopienas atbildību, piešķirot tai varu, bet EFCSN vairāk regulē faktu pārbaudi no institucionālās puses. To, kura pieeja ir labāka, nav iespējams noteikt. Tām ir gan kopīgas, gan atšķirīgas iezīmes un tās darbojas dažādos sociālpolitiskajos un sabiedrības kontekstos.

Izaicinājumi un dilemmas, ar kurām saskaras faktu pārbaudītāji: Analīze

Balstoties iepriekš veiktajos pētījumos un apkopojot divu vadošo faktu pārbaudes institūciju prognozes, mēs sagatavojām nodaļu ar nelieliem ieteikumiem un skaidrojumiem faktu pārbaudītājiem.

- ***Jo atklātāka ir faktu pārbaudītāju pieeja avotu izvēlei un jo skaidrāki ir paskaidrojumi par to, kā informācija pārbaudīta, jo augstāka ir faktu pārbaudītāju uzticamība. Faktu pārbaudītāju uzticamība ir ļoti svarīga, un ir būtiski to nepazaudēt un uzturēt pietiekami augstu.***

Humprecht (2020) analizējusi faktu pārbaudītāju izmantoto avotu caurspīdību astoņās dažādās valstīs, un atklājusi būtiskas atšķirības starp pētītajiem plašsaziņas līdzekļiem. Šīs atšķirības var skaidrot atšķirībām žurnālistu profesionālajā kvalifikācijām, kā arī ar mediju organizatorisko struktūru atšķirībām. Avotu caurspīdību ietekmē tādi faktori kā informācijas vide un tas, kādas organizācijas vai institūcijas ietvaros veikta faktu pārbaude, taču galvenokārt avotu caurspīdību veicina augstāka žurnālistu profesionālā kvalifikācija.

ASV faktu pārbaudītāji bieži nodrošina avotu caurspīdību, un tas atbilst viņu celmlauža lomai šajā jomā. Valstī valdošā spēcīgā polarizācija un konkurence motivē organizācijas darboties profesionāli un pārredzami, lai iesaistītu un pārliecinātu savu auditoriju. Turpretī Eiropas faktu pārbaudītāji, ir šķietami mazāk vērsti uz nodrošināt avotu caurspīdības nodrošināšanu, neraugoties uz potenciālajiem ieguvumiem (auditorijas uzticību), ko faktu pārbaudes jomā, kas nepārtraukti mainās un aug, sniedz augsta profesionalitāte. Organizācijas, kas saistītas ar kādu no atzītajiem faktu pārbaudes tīkliem, tiecas darboties caurspīdīgāk. Dalība šādos tīklos pagēr augstākus profesionālos standartus, kā arī nodrošina vērtīgus informācijas resursus faktu pārbaudei.

- ***Darbs ziņu redakcijā automātiski nenozīmē, ka faktu pārbaudītāju prakse un lēmumi kļūst saprotami auditorijai. Faktu pārbaudītājiem ir jādomā plašāk, lai nodrošinātu, to, ka viņu skaidrojumi ir pietiekami detalizēti un saprotami. Faktu pārbaudītāji nevar izlemēt, ka kaut kas ir “pārāk acīmredzams”, lai būtu***

skaisrojuma vērts. Neskaidrojot saprotami un padziļināti, auditorijā var rasties apjukums.

Faktu pārbaude žurnālistiem ir ļoti svarīga, taču atšķirīgas ir gan žurnālistu profesionālās prasmes, gan darba process redakcijās. Piemēram, daudzās redakcijās trūkst noteiktu algoritmu, kā pārbaudīt informāciju, kas publicēta sociālajos medijos (*Picha Edwardsson & Al-Saqaf, 2022*).

Līdzīgas tendences atklāj arī faktu pārbaudītāju pētījumi Āzijas valstīs (*Seet & Tandoc Jr, 2024*). Piemēram, faktu pārbaudītāji, kas nestrādā ziņu redakcijās, uzrāda lielāku atklātības pārredzamību, detalizēti izklāstot redakcionālos procesus, kļūdu labošanas politiku, finansējuma avotus un darbinieku profesionālās biogrāfijas. Turpretī ziņu redakcijās strādājošie faktu pārbaudītāji mazāk paļaujas uz šādas informācijas atklāšanu, uzskatot, ka viņu piederība žurnālistikas organizācijai jau pati par sevi apliecina viņu profesionalitāti un neatkarību. Atklātība ietver lasītāju informēšanu par ziņu sagatavošanas procesu, redakcijas darbā iesaistītajiem žurnālistiem un finansējuma avotiem. Tas ļauj lasītājiem izprast ziņu perspektīvu un pašiem rūpīgi izpētīt faktus.

Vēl viens nozīmīgs secinājums attiecas uz līdzdalības caurspīdību, kas ietver auditorijas iesaistīšanu ziņu veidošanas procesā. Gandrīz visi faktu pārbaudītāji piedāvā iespēju auditorijai sazināties ar viņiem, aicinot iesniegt dažādus apgalvojumus faktu pārbaudei, tādējādi nodrošinot sabiedrības iesaisti faktu pārbaudes procesā. Līdzdalības veicināšana lasītājiem dod zināmu kontroli pār faktu pārbaudes procesu, tādējādi atkāpjoties no tradicionālās ziņu organizāciju pieejas, kas parasti vilcinās iesaistīt lasītājus ziņu veidošanā (*Karlsson, 2011*).

Faktu pārbaude attiecas ne tikai uz žurnālistiem. Ikviens sabiedrības loceklis, kurš nav žurnālists, un arī organizācijas sniedz nozīmīgu ieguldījumu šajos centienos. Faktu pārbaude žurnālistikā aptver dažādas ieinteresētās puses, piemēram, redaktorus, izmeklētājus, sociālo mediju redaktorus, juristus un citus, taču visus vieno tehnoloģiju piedāvātās iespējas un regulāra tālākizglītošanās (*Juneja & Mitra, 2022*).

- ***Ideālā gadījumā faktu pārbaudītāji darbojas kā neatkarīgas struktūras, tomēr dažos gadījumos tie var ieņemt aktivistu lomu. Vai tas ir labi? Kādu kaitējumu tas var nodarīt? Vēl viena dilemma: vai faktu pārbaudītājiem vajadzētu atklāti atzīt savus politiskos aizspriedumus?***

Pētījums (*Rodríguez-Pérez et al., 2023*) parādīja, ka personas ar mazāku pieredzi faktu pārbaudē mēdz uzņemties aktivistu lomu, bet tas ir pretrunā ar Starptautiskā faktu pārbaudes tīkla (IFCN) neatkarības principu. Tajā paša laikā – lielākā daļa aptaujāto respondentu nepiekrīta domai, ka faktu pārbaude ir saistīta ar sociālu mērķu sasniegšanu vai savas nostājas paušanu. Viņi uzsvēra, ka ir svarīgi saglabāt skaidras robežas starp faktu pārbaudi un aktīvismu saskaņā ar žurnālistikas neatkarības un neitralitātes normatīvajiem ideāliem.

Žurnālisti, kuri jaunāki par 35 gadiem, par prioritāti uzskata žurnālistikas ideālu ievērošanu un apņemšanos ievērot caurspīdību faktu pārbaudē. Respondenti ir pārliecināti, ka paļaušanās uz avotiem valdībā un varas struktūrās kopumā, apdraud faktu pārbaudes neatkarību un uzticamību, jo rada bažas un neuzticēšanos sabiedrībā. Pastāv cieša saikne starp apņemšanos ievērot caurspīdības principus un pilsonisko atbildību par faktu pārbaudi. Jaunie žurnālisti uzskata, ka datu žurnālistika un faktu pārbaudes rīkiem ir potenciāls cīņai pret dezinformāciju, taču daži respondenti domā, ka pārlietu liela paļaušanās uz trešo pušu pakalpojumiem un tehnoloģijām bez rūpīgas pārbaudes ir riskanta (*Brandtzaeg et al., 2018*).

Viedokļi par nepatiesu apgalvojumu apzīmēšanu ar "meliem" un par to, kura politiskā partija rada vairāk nepatiesu apgalvojumu, atšķiras (*Rodríguez-Pérez et al., 2023*). Lai gan faktu pārbaudītāji, kuri ar faktu pārbaudi nodarbojas regulāri, biežāk nepiekrīta vārda "meli" lietošanai, lielākā daļa faktu pārbaudītāju un žurnālistu, kuri faktu pārbaudi veic retāk, atbalstīja vārda "meli" izmantošanu, aicinot uz plašāku diskusiju par žurnālistikas precizitāti (ja tie ir meli, tad tie ir meli, un tas ir skaidri jānorāda). Neraugoties uz to, vērtējot nepatiesus apgalvojumus, lielākā daļa faktu pārbaudes organizāciju atturas no vārda "meli" lietošanas.

Lai gan žurnālisti iestājas par caurspīdību un neitralitāti, lielākā daļa respondentu nepiekrīta, ka faktu pārbaudītājiem būtu jāatklāj sava politiskā pārliecība. Tas, savukārt, ir pretrunā

"pretimnākošajai žurnālistikai", kurā šādas informācijas atklāšana tiek veicināta, lai žurnālistika "būtu godīgāka" (Greenslade, 2013). Tas norāda uz īpašām pretrunām šajā jomā.

- **Apzinoties savus aizspriedumus un identificējot tematus, par kuriem trūkst zināšanu, faktu pārbaudītāji var veikt kvalitatīvāku darbu.**

Faktu pārbaudītājam ir ļoti svarīgi apzināties savas "aklās zonas". Kognitīvās disonanses teorija, kas apraksta psiholoģisko diskomfortu, kas rodas, kad cilvēks saskaras ar informāciju, kas neatbilst viņa iepriekšējiem uzskatiem (Festinger, 2022), palīdz saprast, kādēļ rodas tā sauktie apstiprinājuma aizspriedumi. Lai izvairītos no disonanses, cilvēki meklē saturu, kas apstiprina viņu uzskatus, un mazāk uzticas informācijai, kas ir pretrunā ar viņu līdzšinējai izpratnei (Winter et al., 2016). Šī predispozīcija ietekmē ikvienu – arī faktu pārbaudītājus.

Faktu pārbaudītāji saskaras ar ievērojamiem izaicinājumiem, tostarp informācijas pārslodzi, kas no cilvēka prasa ļoti augstu informācijas apstrādes kapacitāti un spēju to filtrēt un noteikt prioritātes. Tāpat nereti faktu pārbaudītāji saskaras ar problēmām noteikt pētāmā jautājuma mērogu, un viņu darbu apgrūtina neatbilstoši pielietotie rīki (Micallef et al., 2022). Diemžēl faktu pārbaudītāji dažkārt nespēj pildīt savus pienākumus, jo viņu sasniedzamība ir ierobežota un auditorijas piesaistē viņi ir atkarīgi no citiem (Singer, 2023).

- **Uzbrukumu racionalizācija palīdz trenēt profesionālo noturību.**

Faktu pārbaudītāju veidotā satura auditoriju iespējams iedalīt četrās kategorijās: aktīvi informētie, pasīvi informētie, aktīvi dezinformētie un pasīvi dezinformētie (Hochschild & Einstein, 2015). Auditorija ir sadrumstalota, daži ir aktīvi tās dalībnieki, bet citi "slēpti". Tie, kuri iesaistās un vai nu sniedz atbalstu žurnālistu darbā, vai apgrūtina žurnālistu darbu, ir "aktīvie" auditorijas dalībnieki.

Pētījumi (Flynn et al., 2017) liecina, ka "pareizas informācijas" uzspiešana kādam var izraisīt pretestību. Šāda pretestība rodas tādēļ, ka runa nav tikai par informācijas pareizību vai patiesumu. Ja tā ir pretrunā ar indivīdu līdzšinējiem uzskatiem un politiskajām aizspriedumiem, tai ir lielāka iespēja izraisīt pretestību auditorijā, jo tā izaicina un aicina

pārskatīt dziļi iesakņojušos uzskatus, tomēr tas izraisa aizsardzības reakciju. Aizsargājot sevi un savus uzskatus tiek uzbrukts "pareizās" informācijas avotam un žurnālisti tiek dēvēti par meļiem vai apsūdzēti politiskās manipulācijās.

- ***Ētikas kodekstu interpretācijas atšķiras. Faktu pārbaudīšana kā profesija nepātraukti mainās, tādēļ ir grūti precīzi izprast profesionālās normas un gaidas. Tādēļ nereti ir vienkāršāk paļauties jau iedibinātiem žurnālistikas principiem un normām, kas nostiprinājušās laika gaitā.***

Platformu un faktu pārbaudītāju pieaugošā loma teorētiski sola uzlabot ziņu kvalitātē, kā arī pilnveidotas tiesības uz informāciju. Kavaljēra pētījumā (*Cavaliere*, 2020) uzsvērts faktu pārbaudes kā žurnālistikas nozares sadrumstalotais raksturs, atklājot ievērojamu dažādību starp pakalpojumiem, izmantotajiem mērījumiem un rādītājiem. Šī daudzveidīgā prakse un ierobežotā informācija par organizācijām ir jāuzlabo un jāpilnveido. Piemēram, daži faktu pārbaudītāji apgalvo, ka viņi izmanto žurnālistikas principus faktu pārbaudē, bet citi savas pieejas izstrādē balstās uz žurnālistiku kā profesiju. Pat avotu (ekspertu, primāro, sekundāro, oficiālo u.c.) izmantošana liecina par ļoti daudzveidīgu ainu.

Turklāt pastāv neatbilstība starp faktu pārbaudes reālo praksi un žurnālistikas precizitātes principiem, rādējādi radot novirzi no iedibinātajām normām uz daudzpusīgākiem un nefiksētiem standartiem. Lai gan žurnālistikas prakse kopumā ir pārrēdzama un standartizēta, faktu pārbaudes mainīgais raksturs prasa jaunus standartus, kas turklāt atbilstu auditorijas interesēm. Kopumā tradicionālo žurnālistikas standartu turpināšana digitālo platformu nozarē ir funkcionāli līdzvērtīga (pieredze, līdzīgus pakalpojumus regulējot pēc līdzīgiem principiem ir izplatīta, piemēram, ES regulatīvajās iestādēs, pielāgojot esošos regulējumus jaunajām tehnoloģijām). Tomēr žurnālistika un digitālās platformas ir atšķirīgas nozares ar atšķirīgiem uzņēmējdarbības modeļiem un sociālajām funkcijām: žurnālistikā strādājošie rada ziņu saturu, bet platformas to izplata, piedāvājot vēl nebijušu piekļuvi informācijai. Tas rada iespēju ieviest regulatīvos standartus, kas par prioritāti izvirza sabiedrības tiesības saņemt precīzu informāciju.

SECINĀJUMI

Pamatojoties uz mūsu komandas veikto pētījumu, IFCN un EFCSN rīcības kodeksos ietvertajām vadlīnijām un vispārējiem pētījumiem, kas veikti šajā jomā, šeit īsumā ir sniegti daži ieteikumi faktu pārbaudītājiem Baltijas valstīs:

- **Neatkarība un godīgums.** Faktu pārbaudītājiem ir jāizvairās no aizspriedumiem un jānodrošina, ka viņu vērtējumi ir pēc iespējas taisnīgāki un objektīvāki. Viņiem jāizvairās no politisko partiju vai kandidātu atbalstīšanas.
- **Avotu caurspīdība un pārredzamība.** Visi faktu pārbaudē izmantotie avoti ir atklāti un tiek nodrošināta iespēja tiem piekļūt, lai tos varētu pārbaudīt arī citi. Lai nodrošinātu precizitāti, jāizmanto vairāki avoti.
- **Finansējuma un organizatoriskās struktūras caurspīdība un pārredzamība.** Lai izvairītos no interešu konfliktiem, faktu pārbaudes organizācijām būtu jāatklāj to finansējuma avoti un jāsniedz detalizēta informācija par organizācijas īpašniekiem, vadību un pārvaldības struktūru.
- **Metodoloģijas skaidrība un atklātība.** Faktu pārbaudē izmantotajām metodēm jābūt saprotami izskaidrotām un publiski pieejamām. Metodoloģijas skaidrojumā jāiekļauj kritēriji, pēc kuriem atlasīti apgalvojumi faktu pārbaudei, un informācijas pārbaudes process.
- **Kļūdu labošanas politika.** Kļūdu labošanas politikai jābūt pārredzamai un publiski pieejamai. Labojumi jāveic nekavējoties un tas nepārprotami jānorāda pie labotā satura.
- **Redakcionālā neatkarība.** Faktu pārbaudītājiem ir jā saglabā neatkarība no politiskas, ekonomiskas un citas ietekmes, nodrošinot, ka jebkāds ārējais spiediens un trešo pušu intereses neietekmē viņu darbu.
- **Atbildība un atklātība.** Faktu pārbaudītājiem jābūt atvērtiem atsauksmēm un gataviem iesaistīt auditoriju savos atklājumos. Tas ietver arī iespēju sabiedrībai sazināties ar faktu pārbaudītājiem, lai uzdotu jautājumus vai informētu par savām bažām.

- **Regulāri atjauninājumi un atsauksmes.:** Faktu pārbaudes organizācijām regulāri jāpārskata un jāatjaunina savas darba procedūras, lai nodrošinātu pastāvīgu precizitāti un uzticamību.
- **Interesu konfliktu novēršana.** Faktu pārbaudītājiem ir jābūt atklātiem un jāizvairās no jebkādiem iespējamiem interešu konfliktiem, kas varētu apdraudēt viņu godīgumu un objektivitāti.

ATSAUCES

Brandtzaeg, P. B., Følstad, A., & Chaparro Domínguez, M. Á. (2018). How Journalists and Social Media Users Perceive Online Fact-Checking and Verification Services. *Journalism Practice*, 12(9), 1109–1129. <https://doi.org/10.1080/17512786.2017.1363657>

Cavaliere, P. (2020). From journalistic ethics to fact-checking practices: Defining the standards of content governance in the fight against disinformation. *Journal of Media Law*, 12(2), 133–165. <https://doi.org/10.1080/17577632.2020.1869486>

Festinger, L. (2022). A Theory of Cognitive Dissonance. In *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503620766>

Flynn, D. j., Nyhan, B., & Reifler, J. (2017). The Nature and Origins of Misperceptions: Understanding False and Unsupported Beliefs About Politics. *Political Psychology*, 38(S1), 127–150. <https://doi.org/10.1111/pops.12394>

Greenslade, R. (2013, October 29). Greenwald vs Keller—Adversarial journalism vs mainstream journalism. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/media/greenslade/2013/oct/29/new-york-times-newspapers>

Hochschild, J. L., & Einstein, K. L. (2015). Do Facts Matter? Information and Misinformation in American Politics. *Political Science Quarterly*, 130(4), 585–624. <https://doi.org/10.1002/polq.12398>

Humprecht, E. (2020). How Do They Debunk “Fake News”? A Cross-National Comparison of Transparency in Fact Checks. *Digital Journalism*, 8(3), 310–327. <https://doi.org/10.1080/21670811.2019.1691031>

Juneja, P., & Mitra, T. (2022). Human and Technological Infrastructures of Fact-checking. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6(CSCW2), 418:1-418:36. <https://doi.org/10.1145/3555143>

Karlsson, M. (2011). Flourishing but Restrained: The evolution of participatory journalism in Swedish online news, 2005–2009. *Journalism Practice*, 5(1), 68–84. <https://doi.org/10.1080/17512786.2010.486605>

Micallef, N., Armacost, V., Memon, N., & Patil, S. (2022). True or False: Studying the Work Practices of Professional Fact-Checkers. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6(CSCW1), 127:1-127:44. <https://doi.org/10.1145/3512974>

Monsees, L. (2023). Information disorder, fake news and the future of democracy. *Globalizations*, 20(1), 153–168. <https://doi.org/10.1080/14747731.2021.1927470>

Picha Edwardsson, M., & Al-Saqaf, W. (2022). Drivers and Barriers for Using Blockchain Technology to Create a Global Fact-Checking Database. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 12(4). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-49801>

Rodríguez-Pérez, C., Seibt, T., Magallón-Rosa, R., Paniagua-Rojano, F. J., & Chacón-Peinado, S. (2023). Purposes, Principles, and Difficulties of Fact-checking in Ibero-America: Journalists' Perceptions. *Journalism Practice*, 17(10), 2159–2177. <https://doi.org/10.1080/17512786.2022.2124434>

Roonemaa, H. (n.d.). UTTV: 70. Aastat ajakirjandusõpet, presentation on international investigative journalism in Estonia. Retrieved 27 May 2024, from <https://uttv.ee/naita?id=35481>

Schudson, M. (2011). *The Sociology of News* (Second edition). W. W. Norton & Company.

Seet, S., & Tandoc Jr, E. C. (2024). Show Me the Facts: Newsroom-Affiliated and Independent Fact-Checkers' Transparency Acts. *Digital Journalism*, 0(0), 1–19. <https://doi.org/10.1080/21670811.2024.2336028>

Singer, J. B. (2023). Closing the Barn Door? Fact-Checkers as Retroactive Gatekeepers of the COVID-19 “Infodemic”. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 100(2), 332–353. <https://doi.org/10.1177/10776990231168599>

Winter, S., Metzger, M. J., & Flanagin, A. J. (2016). Selective Use of News Cues: A Multiple-Motive Perspective on Information Selection in Social Media Environments. *Journal of Communication*, 66(4), 669–693. <https://doi.org/10.1111/jcom.12241>

Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking* (Vol. 27, pp. 1-107). Strasbourg: Council of Europe.